

«НАРОД ХОТІВ СВОБОДИ»: ВІДОБРАЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ 1855 РОКУ В ЛИСТУВАННІ ТА ЩОДЕННИКОВИХ НОТАТКАХ Г. ГАЛАГАНА

У статті йдеться про листування та щоденникові нотатки українського громадського діяча Григорія Галагана (1819–1888) як джерело для дослідження Київської козащини — масових заворушень кріпаків у поміщицьких маєтках на Київщині 1855 року. Показано, що Г. Галаган прагнув відшукати причини та з'ясувати можливі наслідки цього селянського руху й дійшов висновку про неминучість здійснення докорінних соціально-економічних перетворень, які б істотно поліпшили становище селян Правобережної України.

Ключові слова: Григорій Галаган, Київська козащина, селянський рух, листування, щоденник.

Yevgen Kovalyov

“PEOPLE WANTED FREEDOM”: REFLECTION OF THE “KIEVAN KOZACHCHYNA” OF 1855 IN THE CORRESPONDENCE AND DIARY NOTES BY HRYHORIY GALAGAN

Mass riots of serfs in Right-bank Ukraine in the spring of 1855, known in historiography as the “Kyievan Kozachchyna”, is an important topic that should be carefully researched, especially from a cultural and anthropological points of view. In this way it is possible to identify the deep motivation of the peasants’ actions and to explain the reaction of the landlords, clergy and government officials. An important source for the study of the “Kievan Kozachchyna” is the correspondence and diary notes of the Ukrainian public figure Hryhoriy Galagan (1819–1888) of this time. These texts contain not only his own views on the causes, course and consequences of the mass peasant riots in the Kyiv region in the spring of 1855, but also valuable eyewitness accounts of these events, from the governor-general to the ordinary peasant. Galagan’s narratives show a knot of contradictions between representatives of various strata of the agrarian society of the “pre-reform era”, such as the peasantry, landowners, officials and the clergy. Mutual alienation of these strata, lack of communication between them, being in different discursive fields led to the Kyiv Cossacks.

Key words: Hryhoriy Galagan, Kievan Kozachchyna, peasant riots, correspondence, diary.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Ковальов Є., 2020

Київська козащина — масові заворушення поміщицьких селян Київської губернії навесні 1855 року — є важливою темою, вартою ґрунтовного дослідження, насамперед з культурно-антропологічної точки зору, завдяки чому можна з’ясувати глибинну мотивацію дій селян і пояснити реакцію тих, проти кого вони спрямовувалися, — поміщиків, духовенства та урядовців. Досі, однак, є лишень одна ґрунтовна праця, присвячена цій темі, — дисертація Сергія Шамрая «Київська козащина 1855 року (до історії селянських рухів на Київщині)», опублікована ще 1928 року. Вона не втратила наукової значущості, але її автор зосередився на розкритті соціально-економічних причин селянських заворушень і заходах влади з придушення їх, а цим, як гадаємо, студіювання селянських рухів не може обмежуватися. На них треба подивитися як

на соціокультурні явища, взявши до уваги проблему комунікації між соціальними верствами, себто те, наскільки ясно «верхи» та «низи» усвідомлювали інтереси одне одного й наскільки готові були їх узгоджувати.

Важливими джерелами для таких досліджень є его-документи — епістолярії та мемуаристика. С. Шамрай побудував свою монографію значною мірою саме з цих матеріалів. Він, однак, не взяв до уваги тексти з архіву громадського діяча Григорія Павловича Галагана (1819–1888), які містять доволі важливі свідчення про Київську козащину, а також вельми цікаві міркування про її причини та наслідки.

Перш ніж аналізувати ці тексти, не буде зайвим стисло охарактеризувати передумови та перебіг подій Київської козащини. З доби Листопадового польського повстання 1830–1831 років у російських правлячих колах існувало уявлення

про селянські маси Правобережної України як чинник, здатний нейтралізувати польський національно-визвольний рух. Намагання встановити бюрократичний контроль за селянством і протиставлення його польському поміщицько-шляхетському загалу було лейтмотивом політики київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. Для цього було здійснено інвентарну реформу 1847–1848 років, сутність якої полягала в урядовій регламентації взаємин селян із поміщиками. Усе це активізувало селянські маси Правобережної України. З початком Кримської війни російський уряд прагнув за допомогою патріотичної риторики консолідувати суспільство для здобуття перемоги, й селянство було втягнуто до цього дискурсивного поля, що також сприяло «соціальному пробудженню» мас.

Приводом для початку заворушень стала публікація урядових маніфестів. Один з них, від 14 грудня 1854 року, йменувався «Про відозву до Росії з нагоди теперішньої війни». Він завершувався патріотичним закликком: «З залізном у руках, з хрестом у серці [курсив оригіналу, — Є. К.] станемо перед лавами ворогів, на захист найдорожчого у світі блага: безпеки й честі Вітчизни» (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 29. Ч. 2. №28824. С. 91 (пер. з рос. оригіналу)). Невдовзі по тому, 29 січня 1855 року, було видано маніфест «Про призов до Державного ополчення» (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 30. Ч. 1. №28991. С. 84–85). Він взагалі не стосувався Київщини, позаяк набір ратників до ополчення мав відбуватися лишень у великоросійських губерніях, але українських селян такі деталі не обходили. Дізнавшись про ці маніфести, вони сприйняли їх як відновлення козацтва й скасування панщини для тих, хто вступатиме на військову службу. Священик с. Поправка Васильківського повіту о. Михайло Вишинський, до якого з проханням про вступ до війська звернувся його парафіянин, опублікував статтю про це, як приклад надзвичайного патріотизму, в газеті «Киевские губернские ведомости» (Шамрай С., 1928. С. 60–61). Чутки неї швидко поширилися серед селян Київщини й вважалася ними додатковим доказом дозволу уряду вступати на військову службу, яку вони уявляли собі як відродження козацтва.

Напруження у селянських масах стало відчуватися наприкінці зими, а навесні заворушення охопили більшу частину Київської губернії, сягнувши свого апогею у квітні. Зазвичай селяни відмовлялися виходити на панщину й вимагали від своїх парафіяльних священиків, щоб ті пред'явили їм «указ про свободу» й записували їх до козаків. За відмову це робити селяни жорстоко знущалися з них. Тільки застосувавши регулярні війська, влада спромоглася придушити

зворушення, причому в деяких місцинах доходило до стрілянини в натовпи селян.

У той час, коли сталася Київська козаччина, Г. Галаган, багатий поміщик Чернігівської та Полтавської губерній, власник декількох тисяч душ кріпаків, але ліберал, який ще замолоду замислювався над розв'язанням пресловутого «селянського питання», мешкав у Києві. Він мав вельми розгалужені зв'язки у київському бюрократичному світі (сам генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков був його знайомим і навіть далеким родичем), а тому добре знався на тому, що відбувається на Київщині. Про це він докладно повідомляв у листах до О. В. Кочубея, дядька своєї дружини, члена Державної ради, що мав неабияку вагу в петербурзьких правлячих колах¹. У галагановому епістолярії за квітень 1855 року Київська козаччина є ледве чи не найважливішою темою, що аж ніяк не дивує, зважаючи на коло його громадських зацікавлень.

Насамперед Г. Галаган розмірковував про причини масового невдоволення селянства. Він був впевнений, що заворушення сталися внаслідок нестерпного визиску поміщицьких селян, а царистські й патріотичні висловлювання, котрими учасники заворушень зазвичай виправдовували свої вчинки («селяни повстають і вимагають, щоб їх вписували в козаки, щоб їти захищати білого царя та віру православну»), видавалися йому лишень риторичним прийомом, що маскував справжню мету цього руху — звільнення від панщини. «Немає сумніву, — зауважував Г. Галаган у листі від 2 квітня, — що l'arrière pensée [задня думка (фр.), — Є. К.] усього цього є свобода від панів»². У наступному листі, від 11 квітня, він повертається до цього міркування: «Боже бережи, якщо незграбними діями дадуть послабитися патріотичним почуттям і відданості царю, які підживлюють тутешній народ! Що за цими почуттями криється й думка про звільнення від панів, у цьому немає жодного сумніву, але невже ця думка, котрій уже дали привід, не є природною в людях, які бачать перед собою безвихідне страждання»³.

Г. Галаган наводить типовий сценарій «бунту»: «скрізь спочатку збирається громада й іде до священика, у якого вимагає прочитання указу

¹ Автор висловлює свою щирю вдячність М. М. Будзар за співпрацю в дослідженні листування Г. П. Галагана з О. В. Кочубеєм. Сподіваємося, що незабаром цей цінний епістолярний комплекс буде опубліковано в повному обсязі.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 11088. Г. Галаган — О. В. Кочубею. Арк. 2 зв. (пер. з рос. оригіналу).

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1475. Од. зб. 992. Письма Г. П. Галагана Кочубею. Арк. 56–56 зв. (пер. з рос. оригіналу).

про свободу або про козаків; деякі священники з остраху читають їм маніфест про ополчення, де при словах: «с крестом в серце и железом в руках» селяни зазвичай вигукують: «от се воно, от се воно» [курсивом позначено українське мовлення в оригіналі, — Є. К.], і тоді священник повинен записувати їхні імена, й селяни впевнені, що вже з цього часу вони — козаки. Якщо священник з характером і відмовляється від цієї справи, то їхні вимоги збільшуються та, зрештою, називаючи священника зрадником і людиною, підкупленою панами, вони його виганяють з села, а в деяких місцях в'яжуть і б'ють».⁴

Ставлення Г. Галагана до заколотників було двоїтим. З одного боку, він покладав провину за заворушення на поміщиків, які нехтували інвентарними правилами, й наголошував на намаганні селян уникати насилля (вони, як зазначає Г. Галаган, припиняли вживати горілку й закривали шинки, аби не бути звинуваченими у п'яному безладді; дотримувалися недоторканості особи поміщиків і навіть інколи продовжували відбувати панщину). З іншого боку, коли селяни все-таки вдавалися до насильницьких дій, він був готовий виправдовувати найсуворіші заходи для придушення «бунту», навіть вбивство «бунтівників», але лишень за умови здійснення в подальшому реформ, які би істотно поліпшили становище селянства й унеможливили надалі схожі ексцеси. У його листі від 11 квітня з граничною відвертістю зазначено: «Цього разу нема що робити, треба бити й навіть вбивати, тому що натовп є скрізь однаковим й, отримавши хибний напрям, він робиться звіром, але після цього потрібно почати працювати для серйозного перетворення та поліпшення цього краю».⁵

Розмірковуючи про причини й хід заворушень, Г. Галаган чимало уваги приділяє національному чиннику. Для нього цей селянський рух мав антипольську спрямованість. Принагідно він зауважує, що в маєтках поміщиків-українців, які прагнули зблизитися з селянськими масами, як, наприклад, у В. В. Тарновського, заворушень не було.⁶ Витіснення з Правобережної України польських поміщиків і заміна їх дворянством з Чернігівщини та Полтавщини було на той час заповітною мрією Г. Галагана. Тарновські володіли селом Потік у Канівському повіті, яке, однак, Київська козаччина не обминула. Петро Лебединцев, учасник приборкання селянських заворушень, зазначає у своїх спогадах: «...поїхали 31 березня у с. Потік і Степанці, де селяни заподіяли образу священнику за непрочитання їм указу про козацтво» (Лебединцев П. Г., 1900. С. 32 (пер. з рос. оригіналу)). Тож Г. Галаган або

ще не знав про заворушення потоцьких селян (лист, у котрому йдеться про спокій кріпаків В. В. Тарновського, датовано 11 квітня), або ж видавав бажане за дійсне.

Багато місця у галаганових квітневих листах відведено оцінці дій місцевої влади, починаючи від генерал-губернатора й закінчуючи повітовою поліцією. На його думку, некомпетентність та корумпованість адміністрації є однією з найважливіших причин селянських заворушень. Г. Галаган зазначає: «Поліція у цьому краю дійшла до граничного розбещення. Усе тут на відкупі, й станові, котрі доти наживалися, роблячи вигляд переслідування політичних змов, тепер удвічі більше наживаються, беручи з поміщиків сильну данину для того, щоб вони могли взагалі не дотримуватися правил інвентарів і щоб в усіх справах селянин завжди залишався винуватим. З другого боку, пани-поляки стараються з будь-якого непорозуміння чи грубощів мужиків зробити вигляд бунту, аби переконати вищий уряд у необхідності суворих заходів. Селяни, таким чином, залишаються цілковито беззахисними...».⁷

Особливу увагу Г. Галаган приділяв діям генерал-губернатора І. І. Васильчикова. Заходи, вживані начальником краю під час «козаччини», були, на думку Г. Галагана, непослідовними та малоефективними. Припинити заворушення без застосування сили, як би того не жадав І. І. Васильчиков, не вдалося. Коренем зла, як гадав Г. Галаган, був брак комунікації між «верхами» та «низами», взаємне відчуження і навіть буквальне нерозуміння одне одного — на початку заворушень генерал-губернатор приймав у Києві селянські депутації та намагався «увіщувати» селян, але марно, бо спілкуванню заважав мовний бар'єр: І. І. Васильчиков не говорив українською, а селяни не розуміли його російською. З посиленням заворушень гуманізм генерал-губернатора схибив нанівець, й ось, зрештою, було віддано наказ про вжиття «суворих заходів».⁸ І. І. Васильчиков, вирушивши до місць, де сталися заворушення, мусив наглядати за покаранням селян. По поверненні генерал-губернатора до Києва Г. Галаган мав з ним розмову про «козаччину»: «Я питав його, що він думає про ці пригоди? Він мені відповідав, що такого глупого народу, як тутешній, він ніколи в житті не бачив. Ось з яким висновком повернувся начальник краю!».⁹ До того ж Г. Галаган був впевнений, що генерал-губернатор несе особисту відповідальність за корумпованість та некомпетентність місцевої адміністрації. Тому Г. Галаган протиставляв «слабкого» І. І. Васильчикова його «сильному» попереднику Д. Г. Бібікову, доходячи невтішного висновку: «Слабке керування

⁴ Там само. Арк. 70 зв. (пер. з рос. оригіналу).

⁵ Там само. Арк. 56 (пер. з рос. оригіналу).

⁶ Там само. Арк. 56 зв.

⁷ Там само. Арк. 55–55 зв. (пер. з рос. оригіналу).

⁸ Там само. Арк. 71 зв. (пер. з рос. оригіналу).

⁹ Там само. Арк. 64 зв. (пер. з рос. оригіналу).

інколи є значно гіршим, ніж, мабуть, найбільш самовільне»¹⁰.

Нарешті, в листі від 29 квітня Г. Галаган виніс розлогий та вельми суворий обвинувальний вирок місцевій владі за її дії під час Київської козаччини: «...Всі місцеві начальники в цих пригодах не показали явного лихого наміру. Вони тільки показали, що у нас, на жаль, за способом теперішнього управління, можна 20 років управляти краєм і залишатися цілковито незнайомим з тим, що саме й складає край, себто не знати ні звичаїв та характеру поселенців (більшості мешканців), ні його наріччя, котре офіційно не визнано за існуюче [йдеться про українську мову, — Є. К.], а залишатися просто або генералом, що чудово знає свою частину, або бюрократам у тісному смислі, яким показав себе віце-губернатор Вельолькін, котрий, будучи хорошим чоловіком, але ще більш чудовим чиновником, поїхав приборкувати народ і до того незграбно за цю справу брався, що ще більше роздмухав полум'я, і на його совісті має залишитися багато невинно пролитої крові»¹¹. «Народний рух, що мав такий характер, місцева влада не вміла зупинити іншими засобами, як стріляючи в народ, як стріляють у Криму в ворогів Росії, або засікаючи людей до смерті, себто не вміла зупинити інакше, як *грубою силою* [виділено Г. Галаганом, — Є. К.]», — зазначає він в іншому місці цього же листа¹².

Вельми цікавили Г. Галагана причини ненависті селян до парафіяльних священиків, що з усією очевидністю проявилася під час Київської козаччини. На його думку, так сталося тому, що на панотців було покладено обов'язок стежити за дотриманням поміщиками інвентарних правил, а через це селяни почали ставитися до них як до чиновників, чогось на кшталт представників царя на місцях, призначених обороняти селянство від поміщицької сваволі, й коли з'ясувалося, що священики не піддаються на вимоги громад про складання списків козаків, селяни вирішили, що їхні панотці є зрадниками.

У листі від 29 квітня Г. Галаган повідомляє О. В. Кочубею, що селянський рух було придушено. Тепер наставав час з усіх цих подій робити висновок. На його думку, Київська козаччина довела необхідність здійснення реформ, які істотно поліпшили би долю селянства. Він вважав, що до підготовки та здійснення цих реформ треба залучити практиків, що добре знаються на сільському господарстві й усвідомлюють істинні потреби та бажання селян. Саме на таких експертів має розраховувати уряд, визначаючи засади

своєї внутрішньої політики¹³. Ці галаганові міркування незабаром справдилися — коли уряд розпочав розробку селянської реформи, то в цьому процесі важливу роль відігравали експерт-поміщики, котрі увійшли до Редакційних комісій, зокрема й Г. Галаган. До цього, втім, було ще доволі далеко, а тоді, наприкінці квітня 1855 року, одразу після придушення Київської козаччини, Г. Галаган побоювався, що гору візьмуть реакціонери. У зв'язку з цим він пише О. В. Кочубею про наради поміщиків у губернського предводителя дворянства, де висловлювалися вимоги до уряду скасувати інвентарні правила, які буцімто були причиною селянських заворушень. З цього приводу Г. Галаган, що пильно стежив за проведенням інвентарної реформи й вважав її досвід вельми корисним, зауважує, що насправді обмеження поміщицької влади інвентарями стало запобіжником значно більшим селянським рухам, які могли би зрівнятися за своїм розмахом з гайдамачиною та Коліївщиною. У той час багатьом зацікавленим історією людям спадало на думку порівняння Київської козаччини з «уманською різаниною» 1768 року. «А народ і тепер усе той же, що був за Залізняка й Гонти», — багатозначно зауважив Г. Галаган.¹⁴

Київська козаччина продовжувала цікавити Г. Галагана й після її придушення. У листопаді 1856 року він здійснив подорож з Києва до Городища для оглядин цукрового заводу К. Яхненка та П. Симиренка. Його шлях пролягав теренами, де півтора роки тому прокотилася хвиля селянських заворушень, зокрема Канівським повітом, де «козаччина» набула чи не найбільшого розмаху, а її придушення відзначилося особливою жорстокістю. Свої дорожні враження Г. Галаган записував у щоденнику. У розмовах з тубільцями, що належали до різних верств суспільства, він намагався довідатися якомога більше про «козаччину» й доволі ретельно занотовував почуте від свідків тих подій. Тож цей щоденник є важливим джерелом для дослідження Київської козаччини.

Варто зауважити, що про селянські заворушення в Канівському повіті йдеться у спогадах військовика А. Міхеля та священиків А. Ковальського й П. Лебединцева, які були безпосередніми їх свідками. Ці тексти давно опубліковані, ними скористався С. Шамрай у своїй монографії (Шамрай С., 1928. С. 2–3). Однак усі ці спогади писалися через тривалий час після цих подій, тоді як Г. Галаган збирав свідчення «по гарячому». За умов порівняння мемуарів А. Міхеля, А. Ковальського й П. Лебединцева з щоденниковими нотатками Г. Галагана за 1856 рік виявляється їх значна схожість в описах подій, а в деталях ці нарративи доповнюють один одного.

¹⁰ Там само. Арк. 55 (пер. з рос. оригіналу).

¹¹ Там само. Арк. 91 зв. – 92 (пер. з рос. оригіналу).

¹² Там само. Арк. 67–67 зв. (пер. з рос. оригіналу).

¹³ Там само. Арк. 92–92 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 91 (пер. з рос. оригіналу).

Отже, восени 1856 року Г. Галаган подорожував Київською губернією. Дорогою він заїхав у с. Зеленьки Канівського повіту. Це був великий маєток, 1600 душ кріпаків, що належав графу К. Браницькому. Місцеві мешканці були незможними: «скрізь видно велику бідність», — зауважує наш мандрівник¹⁵. У Зеленьках під час «козаччини» селяни напали на садибу свого парафіяльного священика, шукаючи у нього царський указ про козацтво й свободу від панщини, й навіть поколотили попадю. Заворушення були спричинені утисками кріпаків з боку економії графів Браницьких, особливо через зменшення селянських наділів (Лебединцев П. Г., 1900. С. 32). Підїхавши до зеленківської корчми, Г. Галаган розговорився з селянами, що там збиралися. Наводимо тут дослівно мовою оригіналу запис цієї надзвичайно цікавої розмови. Читаючи його, неначе чуєш голоси селян, які так рідко промовляють до історика крізь тексти джерел «дореформеної доби»: «Що, скажіть мені, було у вас торик навесни слідствие?». Они опять переглянулись. — «А! — сказал с улыбкой старик, — казачка, казачка, ни, у нас сіюго не було». — «Мы не бунтовались, — продолжал другой, — то в Корсуні, в Таганчі була казачка [виділено Г. Галаганом, — Є. К.], а у нас ни. Мы, таки правда, уси записались, бо казали люде: “Записуйтесь”, та мы гаразд и не знали, що воно таке». — «Воно, бачите, — прибавил один молодой и благовидный мужчина, — от царя були якись казеды [виділено Г. Галаганом, — Є. К.] (газеты), и у тих казедях було, що будуть казаки, дак от народ и затурбовався. До нас приїздыв Опанасов [підполковник Г. Г. Афанасьєв, чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, — Є. К.] из губернии, то й казав: “Не вирте, — каже, — як було, так и буде”». — «Жалко, — возразил я, — що так случилось, багато пропало людей. Скільки их накаживали». Вероятно, мужик не совсем понял: «Що ж робить — мусить терпить, так уже Бог дав»¹⁶.

Чимало нового про Київську козаччину Г. Галаган дізнався у Корсуні, маєтку князя П. П. Лопухіна, де сталися масові заворушення, для припинення яких довелося застосувати військову силу. Зупинившись у корчмі, він почав розпитувати про ці події молодого єврея-служника. Той розповів, що корсунські євреї побоювалися погрому й почувалися у безпеці лишень тоді, коли до містечка увійшли війська. До Корсуня наблизилося 5 тисяч селян з навколишніх сіл і з сусіднього містечка Таганчі: «...Они все пришли сюда, и вся улица от выезда на Таганчу до большой церкви, это 1½ версты, была совсем полна мужиков; у них были косы, топоры и деревянные

булавы». — «Что же они делали?». — «Они хотели разграбить дворец князя и самого его убить. Вот они стоят и молчат. А полковник жандармский [насправді це був підполковник Г. Г. Афанасьєв, — Є. К.] выехал и сказал: “На колени!”. Они и стали на колени. — “Чего вы хотите?”. — “Читайте нам указ, щоб панщины не було”. Полковник начал их уверять, что это все ложь, то они встали и начали ему грубить, говорили: “Що ты надив сонячники” [штаб-офіцерські еполети, — Є. К.]. Он велел их хватать, то один мужик разрубил унтер-офицеру топором голову. Тогда велели по ним стрелять. Многих убили, другие разбежались, и после того их начали брать в полицию и наказывали, давая им по 500 и даже по 800 ударов». — «Что ж, я думаю, многие не выдержали?» — «Нет, у нас тут доктор хороший, так вылечивал. Такие мужики от розог не умрут». — «А князь к ним не выходил?» — «Боже сохрани, он боялся, как можно». — «Что ж, они его не любят разве?» — «За что ж не любят? Они живут у него лучше, чем у других. Посмотрели бы они, как живут у Браницьких»¹⁷.

Розповідь служника-єврея, в якій Г. Галагану почулася «нелюбов» до селянина, стала для нього приводом пожалітися у своєму щоденнику на національну упослідженість українського селянства, пригнобленого і євреями, і панамі-поляками, і росіянами (їх у галагановому наративі уособлюють військовий та ремісник-тесляр), і німцями (фабрикантом або управляючим панським маєтком)¹⁸.

Наступного дня Г. Галаган оглядав парк навколо палацу Лопухіних і познайомився з тамтешнім садівником-німцем Несслером, котрий також був свідком селянського руху й бачив, як солдати розстріляли натовп заворушників. Його оповідання було схоже на те, що раніше Г. Галаган почув від єврея-служника. «Він додав, — зазначає у своєму щоденнику Г. Галаган, — що, бажаючи спостерігати за народом, він увійшов у натовп. Цей натовп у 5000 чоловік мав у собі щось страшне. Народ хотів свободи. Коли почали стріляти, то старий Несселер каже, що з остраху перестрибнув через тин як хлопчик. За його словами, вбито на місці 18 чоловік і стільки же померло від поранень. Окрім того, заслано до Сибіру до 160-и. “Народ не є дуже винним, — додав він, — його пригноблюють економи, і його світлість [князь Лопухін. — Є. К.] сам каже, що тепер є слабким, а раніше був завжди занадто ледащим, аби в усе вникати”»¹⁹.

Отже, листування та щоденникові нотатки Г. Галагана за 1855–1856 роки є важливим джерелом для дослідження Київської козаччини. Ці тексти містять не лише його власні міркування

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6872. Путевые заметки. Арк. 5 (пер. з рос. оригіналу).

¹⁶ Там само. Арк. 5 зв. – 6.

¹⁷ Там само. Арк. 7–7 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 7 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 8 зв. (пер. з рос. оригіналу).

щодо причин, ходу та наслідків масових селянських заворушень на Київщині весни 1855 року, але й цінні свідчення свідків цих подій, починаючи від генерал-губернатора та закінчуючи пересічним селянином. Через галаганові наративи того часу проявляється складний вузол протиріч

між представниками різних верств аграрного соціуму «дореформеної доби» — селянства, поміщицтва, чиновництва та духовенства. Взаємна відчуженість цих верств, брак комунікації між ними, перебування у різних дискурсивних полях і спричинили, зрештою, Київську козаччину.

ДЖЕРЕЛА

1. Записки протоіерея Петра Гавриловича Лебединцева о «козашине» 1855 года. *Киевская старина*. 1900. Июль–август. С. 1–50.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 29–30. СПб., 1855–1856.
3. Шамрай С. Київська козаччина (до історії селянських рухів на Київщині). К.: ВУАН, 1928. 127 с.

REFERENCES

1. Lebedintsev, P. G. (1900). Zapiski protoiерея Petra Gavrilovichа Lebedintseva о «kozashchine» 1855 godа. *Kyevskaia Staryna*, 7–8, 1–50 [in Russian].
2. *Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobraniie 2 (1855–1856)*. (Vols. 1–2). Sankt-Peterburg: II Otdeleniye Sobstvennoi E. I., V. Kantseliarii [in Russian].
3. Shamrai S. (1928). *Kyivska kozachchyna (do istorii selianskykh rukhiv na Kyivshchyni)*. Kyiv: VUAN [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.07. 2020

Віталій Щербак

ORCID ID 0000-0001-8025-5684

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.19

ДО Джерел Української держави ранньомодерної епохи

Рецензія на: **СІВЕРЩИНА ГЕТЬМАНСЬКИХ ЧАСІВ. ТТ. 1–2:
XVII–XVIII СТ.** Збірники архівних документів /
Упоряд.: О. Ю. Мицик, І. Тарасенко. К., 2019–2020.

Політичні чинники справили не-поправний вплив на збереження джерельної бази Української держави ранньомодерної доби. Документація центральних та місцевих органів влади знищувалася у буремні воєнні роки, а її залишки ретельно ліквідовувалися в процесі утвердження імперського правління на нашій землі. Здебільшого уцілили, як правило в копіях, універсали гетьманів, матеріали судочинства та поземельних відносин. Водночас, наукові пошуки останніх десятиліть дають підстави для оптимістичних сподівань. До таких, безперечно, належать збірники архівних документів по одному із регіонів Гетьманщини — Сіверщини. Книги видані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститутом історії України НАН України та Інститутом рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, упорядники: д.і.н. Юрій Мицик та к.і.н. Інна Тарасенко.

До збірників увійшли матеріали, віднайдені упорядниками та іншими авторами у вітчизняних та іноземних архівах, насамперед польських та російських. Серед них й раніше опубліковані на сторінках часопису «Сіверянський літопис» збірники документів «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», «Воссоединение Украины с Россией» тощо. З усього масиву наявних джерел відбиралися лише дотичні до території Чернігівського, Ніжинського, Стародубського,

Прилуцького та частково Київського полків, тобто переважної частини Чернігово-Сіверщини.

Найдавніші джерельні свідчення про Сіверщину з часів княжої Русі подано в уривку із хроніки військового діяча й письменника Речі Посполитої італійського походження Олександра Гваньїні «Опис європейської Сарматії». Витяги із люстрацій староств містять дані про кількість населення міст та сіл, обсяг різноманітних податків та повинностей. Інформативними є відписки путивльських воевод до Розрядного приказу щодо козацьких повстань в Україні 30-х років XVII ст., торгових контактів московитів із мешканцями Сіверщини. Уривки із чернігівських гродських книг розкривають деталі й характер перебігу судових процесів у місті.

Значний матеріал присвячений подіям Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Листування козацьких полковників П. Шумейка, М. Небаби, І. Шохова та інших урядовців свідчать про перебіг військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Їх доповнюють відписки до Посольського приказу прикордонних воевод Московського царства. Досить скрупульозними є повідомлення про хід війни на межі з білоруськими землями, зокрема битви під Лоевим та Речицею 1649 р., із табірною щоденника литовського князя Януша Радзівіла. Полковницькі універсали засвідчують спроби налагодити життя мешканців краю в царині соціально-економічних відносин в умовах воєнного лихоліття.